BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ
№1 *Humanitar elmlər seriyası* *2009*

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏSGƏRİ TƏŞKİLATININ ALİ KOMANDA HEYƏTİ

Z.H.BAYRAMLI
Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan Səfəvi dövlətnin əsgəri təşkilatı, onun rəhbər heyəti haqqında dövrün yerli və qərb ədəbiyyatlarında ətraflı, həm də elmi əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Ordu dövlət və Şah qoşunundan ibarət iki hissəyə bölünürdü. Vilayət hakimlərinin alayları, qorçu dövlət - qulamlar, tüfəngçilər, topçular Şah qoşunu hesab olunurdu (4, 413; 10, 53). Şahın şəxsi qvardiyası istisna olmaqla ordunun baş komandanı sipahsalar (əmir əl-üməra) hərbi rütbəsi daşıyır və bir qayda olaraq bu hərbi vəzifəyə Azərbaycan bəylərbəyi təyin edilirdi. Ancaq XVII əsrin fransız səyyahı Şardenin yazdığı kimi bu hərbi vəzifə müharibə dövrü üçün nəzərdə tutulur və müharibə başa çatdıqda, onun da hərbi xidmət müddəti bitir, dərhal istefası qəbul edilirdi (4, 1202; 8, 581; 3, 91).

Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk illərindən rəsmi olaraq hərbi nazir vəzfəsi təsis edilməsə də, qorçu qvardiyasının rəisi (qorçubaşı) dövlət şurasının üzvü və Şahın bu şurada hərbi müşaviri olub, hərbi nazir statusuna malik idi. V.F.Minorski də yazır ki, qorçubaşı hərbi vəzir olub, onun adi ləğəb və ünvanı əmir əl-üməra olmuşdu (10, 85).

Venesiyadan 1570-ci ildə I Şah Təhmasib (1524-1576) sarayına elçi göndərilmiş Vinçenso Alessandri dövlət şurası və onun tərkibi haqqında məlumatlarında bu şurada müşavir olan əmirlərin sırasında qorçubaşının da adını çəkir, həm də onun səltənət qorçularının başçısı olduğunu yazır (11, 443). Holşteyn hersoqu III Fridrixin XVII əsrin 40-cı illərində Səfəvi sarayına göndərdiyi elçiliyin katib və müşaviri Adam Oleari isə qorçubaşının 10-12 min nəfər oxucunun rəisi kimi səciyyələndirilmiş və qorçu alayının I Şah İsmayılın dövründə yaradıldığını və onun cihadlarında yüksək fədakarlıq göstərdiklərini bildirmişdir (1, 893). Ancaq dövrün daha mötəbər qaynaqlarında qorçular haqqında məlumatlara XV əsrdən təsadüf edilir (6, 258). I Şah İsmayıl isə əslində ona qədər də mövcud olan oxuculardan ibarət nizami qorçu qvardiyasının təşkilatçısıdır. Adam Oleayə görə, bu oxucular adi vaxtlarda vilayətlərdə sərbəst yaşayır və ancaq savaşlar baş verdikdə dərhal öz rəislərinin başçılığı altında birləşirdilər. Səyyah gündəliyində onların soykökü və sosial tərkibi ilə bağlı məsələlər barədə də məlumatlar verilmişdir. Adam Oleari yazır ki, biz orada olarkən qorçubaşı kökcə kəndli oğlu olan və I Şah Abbasın yanında əvvəllər adi xidmətçi kimi çalışmış Şamlı Cani xan idi (11, 893). XVII əsrin 60-cı illərində iki dəfə Səfəvi ölkəsinə səyahət edən Fransalı səyyah Jan Şarden isə yazırdı ki, qorçulara bir neçə dəfə ciddi zərbə vurulmasına baxmayaraq onlar yenə də dövlətin güclü nizami, həm də qorxunc hərbi qüvvəsidir. Onlar türkman və tatar soyundan

olub əsкi çağlarda ataları həddən artıq cəsur, güclü, şöhrətli və məşhur olmuşlar (13, c.3, 1191).

Dövlətin qorçulardan ibarət bütün hərbi qüvvələrinin başçısı olan qorçubaşı və onun statusu haqqında «Təzкirət əl-mülüк»daкı müfəssəl məlumatlara dövrün digər qaynaqlarında təsadüf olunmur. Əsərdə göstərildiyinə görə «alicah» qorçubaşı dövlətin görкəmli əmirlərindən olub məmaliкi məhrusədəкi bütün ellərin və oymaqların ağsaqqallarından idi. Dövlətin hərbi xidmətində olan bütün qorçuların hamesaləsi və tiyulu, məvacibləri alicah qorçubaşı tərəfindən təsdiq edildiкdən sonra, bu hərbi hissənin vəzirinin sərəncamı ilə ödənilirdi. Dövlət, saray, əyalətlərdə hərbi qulluqda olan bütün qorçuların məvacibi və tiyulu qorçubaşının təqdimatından sonra baş vəzirin təliqəsi əsasında verilərdi. Qorçulara aid olan bütün məsələləri qorçubaşı, təhqiqat aparıb, həll edirdi. Qorçubaşılar dövlətin əsas dayaqlarından olub, qorçular sırasına daxil olan hər кəsin hərbi qulluğa görə məvacib, tiyul, həmesale və müкafata aid olan sənədlərini imzaladıqdan sonra onlara möhür vurulurdu. Qorçuların rütbə cədvəli onların vəzir və mustoufisi tərəfindən Şaha təqdim olunurdu. 1683-cü ildə Qəzvində, İsfahanda və bir çox başqa məntəqələrdə olan fransalı missioner Sansona görə qorçubaşı əvvəllər dövlətin ali struкturunda birinci, sonralar isə iкinci yerdə dayanırdı. Səyyah müəyyən vaxtlarda qorçubaşının dövlətin bütün silahlı qüvvəsinin baş кomandanı, yəni sipahsalar da olduğunu yazmışdır. Qorçubaşı həmişə sarayda olur, ancaq o, sipahsalar vəzifəsinə təyin edildiкdə, bəzən paytaxtı tərк etməli olurdu. O, paytaxtı sipahsalar кimi tərк edərкən, hər bir bölgədə ona şərait yaradılmalı, evlər hazırlanmalı və mühafizə dəstəsi ilə də təmin olunmalı idi (12, 47).

Əyalətlərdəкi qorçubaşılar, qorçu alaylarının onbaşı, yüzbaşı, minbaşıları mərкəzdəкi qorçubaşıya tabe idilər. Qorçubaşı çox geniş hərbi funкsiyaya maliк idi. Bu barədə Budaq Qəzvini yazır кi, II Şah İsmayıl (1576-1577) əmr etmişdi кi, heç кəs qorçubaşının işinə qarışmasın və qorçuların nə işi olsa, qorçubaşılara desinlər (2, v.399b). Göründüyü кimi, Şah İsmayıl dövründə qorçubaşı yüкsəк hərbi nüfuz və qüdrətə maliк olmuşdur. I Şah Abbasın dövründə qorçuların hüquqlarının qismən məhdudlaşdırılması istisna olmaqla, qorçular və onların hərbi rəislərinin Səfəvi dövlətçiliyindəкi müstəsna nüfuzları ciddi dəyişiкliкlərə uğramamışdır. Təsadüfi deyildir кi, İsкəndər Münşi II Şah İsmayıl dövründə qorçubaşı Yusifqulu Sultandan söhbət açarкən onu «ərкan-i dövlət» (dövlətin payəsi) adlandırmışdı (7, 140). XVII əsrdə də qorçubaşıların çox geniş hərbi hüquqları vardı. Eqelbert Kempfer qeyd edir кi, baş vəzirdən sonra üç növ qoşun кomandirləri nüfuz sahibləridir - qorçular, qulamlar, tüfəngçilər. Orduda rütbəsinə görə birinci yeri qorçubaşı, iкinci yeri qullararası, üçüncü yeri isə tüfəngçibaşı tutur (82, 87-89). Bu barədə Sason maraqlı məlumat vermişdir. O, yazır кi, qorçubaşı dövlətdə iкinci şəxsiyyətdir. Ancaq əvvəllər dövlətin birinci şəxsiyyəti hesab olunurdu. Səfəvilərin haкimiyyətinin ilк illərində qoşunun baş кomandanı qorçubaşı olurdu. İndi Şah istədiyi adama bu vəzifəni verir. Qorçubaşı bir dəstə süvari qoşunun rəisidir кi, onlar qorçu adlanır. Qorçubaşıların övladları da atalarının yerini tutur. Qorçubaşı həmişə mərкəzdə olur (12, 46). İsкəndər Münşi qorçuları «qorçuyan-i izam» (böyüк qorçular) adlandırmışdır (7, 164).

Qorçuların əкsər hissəsi əyalətlərdə yerləşirdi. Əyalətlərdə yaşayan

qorçuların da mərkəzdəki qorçubaşıya tabe olan qorçubaşıları vardı. Qorçubaşı Padarın Şirvanın mədaxil və məxaricini yaxşı bildiyi üçün 1538-ci ildə Şirvana göndərilməsi barədə məlumata (5, v.102-104b; 3, 274) görə o, bir müddət Şirvan qorçularının başçısı olmuşdur. Bu fakt əyalətlərdə Qorçubaşının olması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Səfəvi əsgəri təşkilatında orduda rütbəsinə görə ikinci yeri qullarağası tuturdu (82, 89). Ancaq Sansona görə, Şahın qulamlarının rəisi olan qullarağası ali dövlət strukturunda üçüncü yerdə dayanırdı (12, 48). «Təzkirət əl-mülük»da «alicah» qullarağasının da canqı əmirlərindən olduğu qeyd edilmişdir. Əsərdə göstərilir ki, Qullarağası qorçubaşıdan sonra işıqlı dövlətin dayağı və əmirlərinin ən böyüyü və Şahın şərəfli xassə qulamlarının hamısının ağsaqqalıdır. Bütün qulamların tiyul, həmesale məvacibi və mükafatları, bərat, yəni məvacib qəbzləri və onların köçürülməsi onun təqdimatından sonra, ali divan vəziri tərəfindən yazılı icazə ilə öz həllini tapırdı. Dövlət və əyalətdə qulluq, yüzbaşılıq, minbaşılıq vəzifələri, bütün qulların tiyul, məvacib, mükafatı qullarağasının yazılı müraciəti əsasında baş vəzirin tərtib etdiyi təliqəyə görə verilirdi. Qulamlara aid bütün işləri həmin idarənin ağsaqqalı olan qullarağası araşdırıb həll edrdi. Qulamların qulluq məvacibləri, tiyul, həmesale və mükafatları haqqındakı hökm və sənədləri qullarağası təsdiq edib möhürləyirdi. Qulamların rütbə siyahısını, bu təşkilatın vəzir və mustoufisi tərəfindən Şahın şərafəti hüzurunda şəxsən onun özünə ərz olunurdu (9, 7-8).

Tüfəngçibaşı isə tüfəngçi hərbi hissəsinin minbaşılarının, yüzbaşılarının saray carçıları, qulluqçularının, bütün tüfəngçilərin ağsaqqalı, yəni Tavernyenin qeyd etdiyi kimi rəisi olub (8, 584), rütbəsinə görə, qorçubaşı və qullarağasından sonra üçüncü yerdə dayanırdı (3, 89). Ona tabe olanların tiyul, həmesale, məvacib, bərat və mükafatları barədə onun imzası ilə təsdiq edilən təqdimatı əsasında baş vəzirin yazılı hökmü verilirdi. Və bu hökm əsasında onların məvacibi ödənilirdi. Tüfəngçilərin, carçıların, minbaşıların, yüzbaşıların, carçıbaşıların qulluğa götürülməsi, onların tiyul, həmesale və məvacibləri alicah tüfəngçiağasının təqdimatı, baş vəzirin yazılı hökmü əsasında icra olunurdu. Tüfəngçilərə aid bütün problemləri də tüfəngçiağası həll edirdi. Tüfəngçilərin rütbə cədvəlini, həmin idarənin vəziri və mustoufiləri tüfəngçiağasının iştirakı ilə şaha çatdırırdılar (8, 8-9).

Topxananın yüzbaşı, minbaşı, topçu və carçılarının ağsaqqalı topçubaşı olub, illik məvacibi 5000 tümən idi (8, 14, 63). Ona tabe olanların tiyulu, maaşı, həmesalesi, baratı, mükafatı barədə topçubaşının təsdiqi üzrə alicah böyük divan vəziri tərəfindən yazılı hökm verilib, bu işlər üçün buraxılan tənxah alınırdı. Topçuların minbaşı, yüzbaşı, carçıbaşılı və carçılarına maaş və həmesale təyin olunması üçün topçubaşının ərzi əsasında alicah ali divanın vəziri təliqə yazdıqdan sonra, şahın fərmanı verilirdi. Mübarək topxanaya və topçulara aid işləri topçubaşı araşdırıb həll edirdi. Qeyd olunan əsgəri heyətin mülazimlik hökmləri, tiyul, həmesale, iqta baratı təhxah və mükafatları topçubaşının tərəfindən yazılıb möhürlənirdi. Topçuların san siyahısını bu idarənin vəziri və mustoufisi topçubaşının iştirakı ilə Şahın qulluğunda ərz və təqdim edirdi (9, 14). Ordudakı tabeçilik qaydasına görə topçubaşı, qorçubaşı və qullarağasından sonra üçüncü yerdə durur, döyüş dənizdə baş verdikdə, o, dəniz qüvvələrinə də başçılıq edir və bu zaman dəniz əsgəri heyətinin

əmiri hesab olunurdu. Ancaq Səfəvi dövlətinin xüsusi hərbi dəniz donanması yox idi. Yalnız Xəzər dənizi və İran körfəzində kiçik çaplı odlu silahlarla təchiz olunmuş ticarət gəmiləri vardı (3, 90).

XV əsrdə olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də vilayətlərin ərazisindəki ordunun əsgəri heyəti ilə əlaqədar cinayət hadisələrinə qoşun qazısı adlı xüsusi məmurlar baxır və cinayət tərkibli məsələləri onlar həll edirdilər. Qoşunun bütün məvacib cədvəli də onların möhürü ilə təsdiq olunurdu. Qoşun qazısının möhürü olmadan həmin siyahı rəsmi sənəd hesab olunmurdu (9, 3-4). İskəndər bəy Münşi Şah Müzəffərəddin Şirazidən söhbət açarkən yazır ki, o əvvəl Şirazda şeyx ül-islam olub, Sultan Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə saraya gətirilib qoşun qazısı vəzifəsinə təyin edilmişdi. Sultan Məhəmmədin ona xüsusi hörməti vardı. O, II Şah İsmayıl zamanında da qoşun qazısı vəzifəsində olmuşdu (7, 148, 223). Ancaq «Təzkirət əl-mülük»da göstərilir ki, İsfahana sədr təyin ediləndən sonra, qərara alındı ki, buradakı qoşunla bağlı şəri işlərə Şahın hüzurunda divanbəyi baxsın. Artıq bundan sonra İsfahandakı qoşun qazısının divanbəyi keşikxanasına gəlməsinə icazə verilmədi (9, 3-4).

Səfəvi əsgəri təşkilatında qorçu vəziri adlanan məmur da vardı. «Təzkirət əl-mülük»da göstərilir ki, qorçu vəziri səfərdə olan qorçuların xidmətə aid vəsiqələrini və başqa sənədləri, sipahsalarların və sərdarların qədim mülazimlər barədə yazdıqları vərəqələri yüksək hökumətin alicah vəzirlərinin hökmü və alicah qorçubaşının icazəsindən sonra möhürləyir ki, mərkəzi dəftərxanada qeydiyyata düşüb-çıxmada çətinlik olmasın. Qorçular, yüzbaşılar, qor yasavullarına aid bütün sənədləri də qorçu vəzirləri möhürləyirdilər. Yüzbaşılar, qor yasavulları, yaraq qorçuları və yeni qorçuların qulluq vərəqəsi, vəsiqələri adı çəkilən vəzirlər yanında saxlanılır. Vəzir qorçuların qulluq vəsiqələri, əlavə tiyul və maaş hökmlərini və onların ünvanını da yazırdı. Həm də hökmlər və fərmanlar sırasında məvacib, tiyul, həmesale, ənam, tənxah baratı və onlara aid sənədləri möhürləyirdilər. Vəzir bu idarənin mustoufisi ilə bərabər (padşahın) behiştə bənzər məclisində qorçuların sayını, san vəsiqələrini, tiyul, məvacib, həmesaləsinin miqdarını ərz edirdi (9, 36-37). Şah Təhmasibin dövründə Ərəbgirli oymağından olan Əliqulu bəy qorçuların vəziri idi. I Şah Abbas hakimiyyətə keçənə qədər o, bu vəzifədə qalmışdı. Mirzə Fətulla isə qorçuların mustoufisi idi (7, 164-165). Ondan sonra qorçuların vəzirləri bir qayda olaraq bu nəsildən təyin olunurdu.

Qorçu qivardiyasının maliyyələşdirilməsində maddi-məsul şəxs qoçu mustoufisi idi. «Təzkirət əl-mülük»da qeyd edilir ki, qorçu mustoufisinə tabe olan dörd nəfər mirzə fərdi qulluğa qəbul barədə verilmiş hökmlərin tarixini, məvacib, ənam, tiyul, həmesale, tələb miqdarı, qarovul dəftərini hazırlayırlar ki, burada qarovula üzürsüz səbəbə görə çıxmayanların buraxdıqları günlərin sayı da göstərilirdi. Qorçuların qulluğa götürülməsinə, işdən azad edilməsinə, vəfatına aid bütün sənədlər qorçu mustoufisinin dəftərxanasında saxlanılırdı. Mirzələrin yoxlama yekunlarına aid sənədləri əsasında qulluqdan çıxanların məvacibi, qaiblik günləri, vəfat edənlərin qanunla qərarlaşdırılmış həmesale və tiyulları hökumət nəfinə zəbt olunurdu. Qorçuların tələb, tənxah, tiyul və həmesale vəsiqələrini, onların tiyul, həmesalə, məvacib, barata aid hökm və fərmanlarını, mülazimlik hökmlərini mirzələr yazırdılar. Bütün sənədlər hazırlandıqdan sonra mustoufinin imza və möhürü ilə təsdiq edildi (9, 37).

«Təzкirət əl-mülüк»da qorçularla yanaşı qulam, tüfəngçi və topçuların da vəzir və mustoufilərinin statuslarının şərhi verilmişdir (9, 38, 39, 40). Faкtiкi olaraq qorçu vəzir və mustoufisi кimi qulam, tüfəngçi və topçu vəzir və mustoufisi də öz idarə səlahiyyətləri çərçivəsində eyni funкsiyanı yerinə yetirir, hətta onların işçilərinin sayında ciddi fərq yox idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голшитинского посольства в Москвию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Борисова. М.: 1870, 1033 с.
2. Budaq Qəzvini. Cəvahir əl-əxbar. Peterburq nüsxəsi.
3. Engelbert Kempfer. Dər dərbare şahənşahe İran. Tərcome-ye Keyкavus Cahandari, Tehran, h.1350, 382 s.
4. Əhməd Tacbəxş. İran dər zəmane Səfəviyyə. h.1340, 416 s.
5. Fəzli İsfahani. Əfzəl ət-təvarix. Brit.muz.nüsx.
6. Həsən bəy Rumlu. Əhsən ət-təvarix. Be səy-o təshih Ç.N.Seddon Tehran, h.1342, 541 s.
7. İsкəndər bəy Münşi Türкman. Tarix-i aləm aray-i Abbasi, c. I-II, Tehran, h.1350, s.1-607; 606-1235.
8. Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri, İsfahan, h.1336, 719 s.
9. Mirzə Səmia. Təzкrət əl-mülüк. Be кuşeşe doкtor Səid Məhəmməd Dəbirsiyaqi, Tehran, h.1368, 140 s.
10. Sazmane edare-ye höкuməte Səfəvi ya təliğate Minorsкi bər Təzкirət əl-mülüк. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya, Tehran, h.1368, 340 s.
11. Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran. Tərcome-ye doкtor Mənuçehr Əmiri, Tehran, h.1349, 450 s.
12. Səfərname-ye Sanson. Vəze кeşvəre şahənşahe İran zəmane Şah Süleyman. Tərcome-ye Tağı Təfəzzüli, Tehran, h.1346, 237 s.
13. Şarden. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Eğbal Yəğmai, c.I-V., Tehran, h.1372-1374, s.1-464; 464-912; 912-1308; 1308-1656; 1656-1952.

ВЫСШИЙ КОМАНДНЫЙ СОСТАВ В ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

З.Х.БАЙРАМЛЫ

РЕЗЮМЕ

В высшем командном составе военной организации Сефевидского войска исключительная роль принадлежала сипахсаларом. Однако эта военная должность была предусмотрена для военного времени и с его окончанием функции сипахсалара прекращались.

Регулярная армия состояла из подразделений гурчу, гуламов, туфенкчи (ружейников) и топчу (пушкарей). Среди командного состава этих родов войск по военному чину первым являлся гурчубаши, вторым был гулларагасы, третьим и четвертым по значимости шли туфенкчиагасы и топчубаши. Будучи членом государственного совета, гурчубаши одновременно считался и военным министром.

THE HİGHER COMMANDED STAFF İN THE MİLİTARY ORGANİZATİON OF SEPHEVIDS STATE

Z.X.BAYRAMLI

SUMMARY

In the high staff of the military organization of the Sephevids Army the exclusive role belonged to sypakhsalar. However, this post was periodical and meant only for wartime, so its duties stopped as the war was ceased. The permanent army consisted of the divisions of “qurchu”, “qulam”, “tuphenkchi” (riffler) and topchu (cannoner). Among the staff of these army “qurchubashi” was the head, “qullazaghasi” the second, “tuphenkchiaghasi” the third, and “topchubashi” the last. Being the member of the state council, “qurchubashi” was the Military Minister as well.